

РЕСТАВРАЦІЯ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

Наталія Веретко

Київський національний університет культури і мистецтв

Анотація

Мета статті — узагальнити дослідження реставраційних робіт, що проводились зі стінописом Софійського собору міста Києва впродовж першої половини ХХ ст. (період до Другої світової війни), визначити характерні риси, притаманні кожному з етапів. *Методи дослідження*. У процесі вивчення та аналізу матеріалів дослідження було застосовано історико-культурний, комплексний, структурний та індуктивний методи, які є взаємодоповнювальними та посприяли систематизації різноманітних поглядів на формування школи наукової реставрації. Було також застосовано методи мистецтвознавчого аналізу для дослідження техніко-технологічного аспекту реставрації стінописів Софії Київської початку ХХ ст. та метод типології для систематизації матеріалів наукової розвідки. *Результати*. Розглянуто питання реставрації стінопису в контексті дизайну інтер'єру; досліджено техніко-технологічний аспект; систематизовано реставраційні роботи, виконані в зазначений період; обґрунтовано необхідність вивчення вказаного періоду як доби зародження наукового підходу в реставраційній галузі. З'ясовано, що поновлювальні роботи, проведені в Софійському соборі міста Києва до Другої світової війни, є поетапним, плановим підходом до становлення науковості в реставраційній галузі в Україні. У вказаний період, що відзначився діяльністю багатьох провідних реставраторів, було створено підґрунтя для формування наукового підходу під час реставрації стінопису. Результати роботи плідно розвинули фахівці київського центру реставрації монументального живопису під керівництвом Калениченка Луки Петровича вже в повоєнні роки. *Наукова новизна* дослідження полягає в тому, що зазначений період реставраційної діяльності розглядається як доба зародження наукового підходу в роботі з пам'ятками монументального мистецтва в Україні в ХХ столітті крізь техніко-технологічну призму.

Ключові слова: науковий метод; наукове дослідження; реставрація стінопису; стан пам'ятки; структура стінопису

Для цитування

Веретко, Н. (2022). Реставрація монументального живопису початку ХХ століття в Україні. *Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство*, 46, 8-12. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.46.2022.257944>

ВСТУП

Питання реставрації монументального живопису в Україні досі залишаються малодослідженими. Поняття «реставрація стінопису» як науковий термін почали використовувати із середини ХХ ст., але формування основ наукового підходу в реставраційній галузі монументального живопису відбулося ще на початку століття. У цій статті розглянуто період реставраційної діяльності, коли було створено плідне підґрунтя для формування саме науковості. Ось чому так важливо розкрити питання реставрації монументального живопису

в Україні початку ХХ ст. Доцільно буде це зробити на прикладі робіт, виконаних зі стінописами Софії Київської.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У вітчизняному науковому просторі окремим аспектам реставрації монументального живопису присвячено низку досліджень. Це, зокрема, наукові роботи Т.Р. Тимченко «Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. 1920–1940 рр.» (1998); Ю.О. Коренюка «Фрески Софіївського

собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблема майстрів)» (1991). Іванисько С. «Реставрація фрескового малярства Софії Київської» (1920–1930) (2006). Інформативними виявились роботи науковців, що публікувались у «Софійських читаннях» 2009 року. Публікаціям з питань реставрації у названій збірці присвячено розділ «Охорона пам'яток». Отже, тема дослідження стінопису Софійського собору неодноразово порушувалась та частково висвітлювалась, але не розглядалась у контексті формування основи для становлення науковості в галузі реставрації монументального живопису в Україні.

Мета статті — узагальнити дослідження реставраційних робіт, що проводились зі стінописом Софійського собору міста Києва упродовж першої половини ХХ ст. (період до Другої світової війни), визначит характерні риси, притаманні кожному з етапів.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Науковість у реставраційній галузі почала формуватися тільки напередодні Другої світової війни. Всі роботи, що виконувалися в Україні з пам'ятками монументального живопису, мають риси поновлення. Таким чином, після всіх попередньо проведених поновлювальних робіт (солнцевський та прахівський періоди з середини до кінця ХІХ ст.), монументальний живопис одного з головних вітчизняних соборів на початку ХХ ст. було спотворено записами й доповненнями низького художнього рівня, виконаними олійними фарбами (Калениченко, 1958, с. 66). Для виправлення ситуації в 1906 році при Московському археологічному товаристві організували спеціальну комісію, завданням якої було розчистити фрески (проте цей проєкт не було здійснено) (Іванисько, 2006, с. 67).

Пізніше, під час Української республіки, розпочався новий етап поновлення стінопису. У 1916–1918-х роках проходило активне обговорення питання «підтримання» монументального живопису Софії Київської (Іванисько, 2006, с. 67). Про початок нового етапу свідчить діяльність Секції мистецтва Українського наукового товариства в Києві (Афанасьєв, 2006) і Архітектурної секції підвідділу з ліквідації майна релігійних установ щодо дослідження та реставрації Софії Київської у 1918–1919-х рр. (Нестуля, 1995, с. 74).

Характерним для цього періоду є переосмислення складної ситуації та вибір на користь колегіального підходу у вирішенні реставраційних питань. Таким чином, використання того чи іншого методу залежало не від авторитету однієї людини, як це мало місце в попередній практиці, а від висновків різних за фахом спеціалістів. До обстеження пам'ятки долучились провідні науковці, мистецтвознавці, митці. Навесні 1918 року Ф. Шміту на короткий проміжок часу дозволили поставити риштування й сфотографувати мозаїки вітваря. Ці роботи привернули увагу гетьманського уряду, який влітку асигнував кошти, а восени вже було створено Комітет. Також було розроблено план дослідження й реставрації самого Софійського собору (Коренюк, 1999, с. 22)¹.

У Софійському комітеті було створено кілька комісій: археологічну, дослідження стінописів, реставрації церковного начиння та архітектурну. Результати роботи спеціалізованих комісій мали стати підставою для опрацювання плану реставрації живопису Собору (Іванисько, 2006, с. 67). Вже у 20-ті роки було розпочато низку заходів із реставрації самого живопису (Калениченко, 1958, с. 66).

Питання дослідження та реставрації монументального живопису на той час порушували й інші наукові установи та громадські організації — Секція історії мистецтв Українського наукового товариства та Товариство студіювання мистецтв схвалили створення Софійського комітету. На їхніх засіданнях обговорювалося питання реставрації в Соборі, водночас наголошувалося на необхідності попереднього всебічного дослідження пам'ятки та обережного поводження з нею під час реставраційних заходів (Іванисько, 2006, с. 67). Створення Софійського комітету в 1918 р. стало важливим кроком у дослідженні та реставрації Софії Київської. Сформувався координально новий підхід до вирішення питань реставрації — колегіальний. Це мало значний вплив на розвиток реставраційної справи загалом.

У 1919 р. Собор обстежила комісія у складі М. Бойчука, Г. Лукомського та І. Моргілевського. Комісія дослідила стан живопису, склала кошторис реставраційних робіт. На практиці використовували метод закріплення фрески за допомогою мідних кутиків на гвинтах. Отвори для гвинтів робили у тих місцях, де давній тиньк не зберігся. П. Голландський запропонував ввести під тиньк цементуючий розчин (Тимченко, 2001, с. 69) та

¹ Софійський комітет, до складу якого увійшли науковці та діячі церков: митрополит Антоній, Д. Анайлов, М. Біляшівський, А. Бобринський, М. Бойчук, С. Борисов, С. Гіляров, М. Глоба, П. Голандський, Д. Гордєєв, А. Грабарь, В. Завітневич, Ф. Ернст, С. Івковський, Й. Кречетович, В. Леонтович, І. Моргілевський, Г. Нарбут, В. Осьмак, Г. Павлуцький, Г. Прозоров, С. Прокоф'єв, М. Путятін, М. Рот, А. Таран, Ф. Тітов, К. Широцький, Ф. Шміт, Д. Щербаківський та інші.

найкраще збережені місця притиснути склом у рамах (Білокінь, 1988, с. 11). На його пропозицію всі хрещальні фрески потрібно було засклити; для фрески «Водохрещення» Г. Лукомський запропонував скло замінити лосняком. На щастя, справу виготовлення спеціального скла для закриття фресок було відкладено. Починаючи з червня, М. Бойчук закріпив тиньк фрески «Сорок мучеників», а відшарування ґрунту та фарбового шару фрески «Хрещення» закріпив казеїновим клеєм, який наносив за допомогою пульверизатора. Зумисне він не підтримав спосіб закріплення цементом, бо бачив його негативний вплив на стан стінописів церкви Спаса на Нередиці в Новгороді (там стіни зовні покрили цементом — і тиньк втратив можливість «дихати», від чого живопис почав сипатися) (Тимченко, 2001, с. 69-70). М. Бойчук та М. Касперович протягом 1924–1926 рр. зробили подальше дослідження стінописів Софії Київської за допомогою зондажів. Цей спосіб дає змогу визначити наявність шарів більш раннього живопису, оскільки автентичний стінопис частково був закритий шарами записів та поновлень.

У 1927 році для ретельного огляду стану фресок запросили ленінградського вченого, професора Дмитра Йосиповича Кіпліка (Іванисько, 2006, с. 71). Досліджуючи питання методу розчищення зазначеного періоду, було виявлено, що поряд із новими, органічними розчинниками з мінімальною деструктивною дією на фарбовий шар фрески, реставратори широко застосовували й старі, лужні розчинники, які негативно впливали на збереженість автентичних фресок (Калениченко & Плющ, 1961, с. 9).

Методика закріплення фресок викликала дискусію серед членів Софійської комісії. Д. Кіплік наполягав на потребі закріплювати розчищений живопис рідким склом або якимось смолянистим розчином, що, на його думку, сприяло б збереженню творів мистецтва й насиченості тонів. А М. Сичов, спеціаліст із давньоруського мистецтва, доводив, що це матиме негативні наслідки: появу плісняви та нашарування білого відтінку. Було вирішено не використовувати запропоновані матеріали, але частину очищених фресок Д. Кіплік все ж таки закріпив силікатним склом (вже в 1929 фахівці констатували їхній незадовільний стан) (Іванисько, 2006, с. 72). Також він використовував парафін зі скипидаром; для закріплення фрескового тиньку — вапно з рідким склом і алебастр; а для закріплення олійного живопису — столярний клей із медом та казеїном. Для видалення олійної

фарби — розчин каустичної соди, іноді порошок для прання білизни «Українка», суміш нашатирного спирту з денатуратом, розчин соляної кислоти та води. Всі ці засоби мали руйнівні наслідки як для стінопису, так і для здоров'я реставратора. Вже на кінцевих етапах реставрації (після закріплення відшарувань) під час роботи з фарбовим шаром майстер використовував лаки, а для тонування фарби розводив їх на парафіні зі смолою. За інформацією М. Сичова, живопис просмолювали за допомогою праски (Іванисько, 2006, с. 73).

Вищенаведені дані говорять про пошук та підбір розчинів, які використовувались під час роботи. Залучення нових, не завжди вдалих матеріалів, інколи навіть із руйнівними наслідками, говорить про початок пошуку найоптимальніших методів та рецептів сумішей для реставрації. Паралельно з цим відбувалося заглиблення в структуру стінопису з метою відновлення зв'язку між шарами, відродження кольору та тону, що стало плідним підґрунтям для подальшого розвитку та вдосконалення техніко-технологічних реставраційних методів.

У 1931–1932 рр. проводилось докладне наукове обстеження Софійського собору та було розпочато ґрунтовну реставрацію (Іванисько, 2006, с. 72). У 1934 році в Соборі припинили богослужіння, його перетворили на музей. Передувало цьому ліквідація ВУАКу та Софійської комісії. У зазначеному році в Москві було закрито Центральні державні реставраційні майстерні. Через це значна кількість реставраторів роз'їхалася по союзних республіках. До Києва приїхали К. Домбровська, П. Юкін, А. Баранов, І. Овчинніков та інші. Вони разом із киянами здійснили розчистки записів, що були виконані ще під керівництвом Ф. Солнцева в 1843–1853 роках (Нікітенко, 2000, с. 181) та закріпили фресковий тиньк Софії Київської (Коренюк, 1999, с. 22).

У 1934–1936 роках П. Юкін промив фрески за допомогою лугів (25% розчином каустичної соди) з подальшою їхньою нейтралізацією. Розкриті фрескові композиції «Сини Ярослава Мудрого» та «Доньки Ярослава Мудрого» осипались та відбулось знебарвлення пігментів протягом одного або двох років².

Протягом 1937–1938 рр. роботу продовжили спеціалісти К. Домбровська, А. Баранов та В. Овчинніков під керівництвом Ю. Олсуф'єва. Реставратор Домбровська вдалась до нового методу очищення фресок за допомогою дихлоретану й глини (Іванисько, 2006, с. 74). Пізніше було зазначено, що на цих фресках не спостерігались осипи й знебарвлення пігментів, що підтвердило правильність підібраних матеріалів.

² Процент каустичної соди було взято, посилаючись на запис на північній стіні вівтаря Софіївського собору в Києві, який було знайдено під час реставрації, що проводилась в 1956 році.

Роботи з дослідження та реставрації стінопису Софії Київської тривали до 1940 років включно. Було розчищено близько 100 м² монументального живопису (Іванисько, 2006, с. 75), водночас «... все це були розрізнені спроби, які мали характер окремих розчисток» (Нікітенко, 2000, с. 205) та мало суто епізодичний характер (Калениченко, 1958, с. 66).

ВИСНОВКИ

Наслідки воєнних руйнувань, постійний брак коштів, переривчасте фінансування владою дослідницького процесу, залучення до процесу багатьох провідних реставраторів — як російських, так і українських, спроби техніко-технологічного модернізування реставраційного процесу, паралельно практикування старих способів та матеріалів, що мали руйнівні наслідки, колегіальність у вирішенні проблем реставрації — типові риси довоєнного періоду української реставрації монументального живопису. Цікавим залишається те, що на прикладі техніко-технологічних питань стало можливим прослідкувати розвиток цієї галузі зазначеного періоду на прикладі реставрації стінопису Софійського собору міста Києва. Безперечно, в довоєнний період розпочалося становлення науковості в реставраційній галузі, що стало плідним підґрунтям практичної та науково-теоретичної роботи для наступних поколінь реставраторів монументального живопису, діяльність яких планується висвітлити в подальших дослідженнях.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що зазначений період реставраційної діяльності розглядається як доба зародження наукового підходу в роботі з пам'ятками монументального мистецтва в Україні в ХХ столітті крізь техніко-технологічну призму.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Афанасьєв, В. (2006). Розвідки з історії українського мистецтвознавства. В В. Сидоренко (Ред.), *Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.* (Кн. 2, с. 45-56). Інтертехнологія.
- Білокінь, С. (1988). Михайло Бойчук і проблеми монументалізму. *Пам'ятки України*, 2, 10-13.
- Іванисько, С. (2006). Реставрація фрескового малярства Софії Київської (1920–30-ті рр.). *Пам'ятки України: історія та культура*, 1-2, 64-77.
- Калениченко, Л. (1958). Реставрация мозаик и фресок Софии Киевской. *Искусство*, 6, 65-71.
- Калениченко, Л. П., & Плющ, О. Ф. (Сост.). (1961). *Рекомендации способов раскрытия древней фресковой живописи.* Академия строительства и архитектуры УССР.

- Коренюк, Ю. (1999). З історії реставрації Софії Київської. *АНТ*, 1, 19-24.
- Нестуля, О. (1995). *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.* (Ч. 1). Інститут історії України НАН України.
- Нікітенко, Н. М. (2000). *Собор Святої Софії в Києві.* Техніка.
- Тимченко, Т. (2001). Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.). *Пам'ятки України: історія та культура*, 4, 48-71.

REFERENCES

- Afanasyev, V. (2006). Rozvidky z istorii ukrainskoho mystetstvoznavstva [Explorations on the history of Ukrainian art]. In V. Sydorenko (Ed.), *Narysy z istorii obrazotvorchoho mystetstva Ukrainy XX st.* [Essays on the history of fine arts of Ukraine in the twentieth century] (Vol. 2, pp. 45-56). Intertekhnolohiia [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (1988). Mykhailo Boichuk i problemy monumentalizmu [Mykhailo Boichuk and the problems of monumentalism]. *Pamiatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], 2, 10-13 [in Ukrainian].
- Ivanysko, S. (2006). Restavratsiia freskovoho maliarstva Sofii Kyivskoi (1920–30-ti rr.) [Restoration of frescoes by Sophia of Kyiv (1920s–30s)]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura* [Sights of Ukraine: history and culture], 1-2, 64-77 [in Ukrainian].
- Kalenichenko, L. (1958). Restavratsiia mozaik i fresok Sofii Kievskoi [Restoration of mosaics and frescoes of Sophia of Kyiv]. *Iskusstvo* [Art], 6, 65-71 [in Russian].
- Kalenichenko, L., & Plyushch, O. (Comps.). (1961). *Rekomendatsii sposobov raskrytiia drevnei freskovoi zhivopisi* [Recommendations for methods of revealing ancient fresco painting]. Academy of Construction and Architecture of the Ukrainian SSR [in Russian].
- Koreniuk, Yu. (1999). Z istorii restavratsii Sofii Kyivskoi [From the history of the restoration of Sophia of Kyiv]. *ANT*, 1, 19-24 [in Ukrainian].
- Nestulia, O. (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr.* [The fate of church antiquity in Ukraine. 1917–1941] (Vol. 1). Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Nikitenko, N. M. (2000). *Sobor Sviatoi Sofii v Kyievi* [St. Sophia Cathedral in Kyiv]. *Tekhnika* [in Ukrainian].
- Tymchenko, T. (2001). Kyivska shkola restavratsii stankovoho maliarstva (1920–1930 rr.) [Kyiv school of easel painting restoration (1920–1930)]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura* [Sights of Ukraine: history and culture], 4, 48-71 [in Ukrainian].

RESTORATION OF MONUMENTAL PAINTING OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY IN UKRAINE

Nataliia Veretko

Kyiv National University of Culture and Arts

Abstract

The purpose of the article is to build a general picture of the study of works on mural painting of St. Sophia Cathedral in Kyiv, which took place during the first half of the 20th century (the period before World War II), to determine the characteristics inherent in each of the stages. *Research Methods.* To study and analyse the research materials, we have used historical-cultural, complex, structural and inductive methods, which are complementary and contributed to the systematisation of different views on the formation of the school of scientific restoration. Methods of art history analysis were also applied to study the techniques and process-oriented aspect of the restoration of the frescoes of Kyiv St. Sophia Cathedral in the early twentieth century. The method of typology is to systematise the scientific intelligence files. *Results.* The paper studies the issue of mural restoration in the context of interior design; the techniques and process-oriented aspect; classifies restoration work performed within the specified time; grounds the necessity of studying the specified period as the scientific approach time of origin in restoration. It was found that the restoration work carried out in St. Sophia Cathedral in Kyiv before the World War II is a step-by-step, planned approach to the development of science in the field of restoration in Ukraine. During this period, which was marked by the activities of many leading restorers, the basis for the formation of a scientific approach during the restoration of the mural was created. The results of the work were fruitfully developed by the experts of the Kyiv Centre for the Restoration of Monumental Painting under the direction of Luka Kalenichenko already in the post-war years. *The scientific novelty* of the study is that this period of restoration activity is considered as the beginning of the scientific approach to work with monuments of monumental art in Ukraine in the twentieth century via techniques and process-oriented method. *Keywords:* scientific method; scientific research; restoration of the mural; condition of the monument; structure of the mural

Інформація про автора

Наталія Веретко, аспірантка, Київський національний університет культури і мистецтв, вул. Євгена Коновальця, 36, Київ, Україна, 01133, ORCID iD: 0000-0002-7870-0598, e-mail: veretkonatalia@gmail.com

Information about the author

Nataliia Veretko, PhD Student, Kyiv National University of Culture and Arts, 36 Ye. Konovaltsia St., Kyiv, 01133, Ukraine, ORCID iD: 0000-0002-7870-0598, e-mail: veretkonatalia@gmail.com

